

Kortudat, irodalom, dialógushíány

SÁNDOR IVÁNNAL BESZÉLGET FÜZI LÁSZLÓ

Kedves Iván! Az irodalomról, a mai magyar irodalomról, az irodalom helyzetéről, intézményrendszerének működéséről szeretnék szót váltani veled. Ma-napság sokan meglepődhetnek a témaválasztáson, hiszen újabban nem divat irodalomról, kultúráról beszélni. „...óvatosságunkban, mi értelmiségiek, alig-alig beszélgetünk könyvekről, tehát magunkról” — olvasom Lengyel László könyvében. „Nincs ennek itt az ideje, az élményeket, a divatot heti- és napilapok hírei, kommentárjai adják” — teszi hozzá. S ha nem is a divat vezet bennünket, mégiscsak meg kell kérdezni, mit jelent számodra az irodalom, s a mostani hangzavarban látod-e még értelmét a dialógusnak?

— Jó, hogy így kérdezed: számomra. Az irodalomról, az életéről beszélve a közgondolkodás jó ideje látszatstruktúrákat fogad el a mű, a valódi létmozzanat helyett. Újra kell indítani az egyéni megközelítéseket, le kell hordani a felgyűlt, az ön- és világismereteket akadályozó törmeléket a személyes, belső helyszínekről. Számomra az irodalom elsősorban azt jelenti, hogy reggel leülök az asztalomhoz. Ez a hét öt-hat napján így van, és tulajdonképpen azt szeretném, hogyha mindig így lehetne. A munka persze jegyzetelést is jelent, belső csendet biztosító „holt időt” is, rengeteg húzást, javítást, papírkosár-kontaktust, pályatársak új munkáinak olvasását, rokon-univerzumok belső feszültségei feletti töprengést, aztán tanuló-újraolvasást (Marcus Aurelius, Goethe, Broch, Canetti, Beckett). Bennem, azt hiszem, elég erős a jelenlét-érzékenység, és ez olvasás közben is aktivizálódik — s a múlt iránti tudati érzékenység is, a kettő együtt előnyös türelmetlenséget katalizál, örökös megértési-utánajárási kényszert. Néha elfog a vágy, hogy megnézzem, milyen volt régen egy-egy kor-szak saját korérzékenysége, saját kortudata, mit lehet okulni a gondolkodás, a művészet történelmi szinkronizálásának változataiból. Hát ezt mondhatom a kérdésedre: számomra ez mind *így együtt*, elválaszthatatlanul az irodalom, hullámmozgás, néha alig elviselhető feszültségekkel, mint működő, telített organikuság.

Lengyel Laci becsülöm, amit tőle idéztél, az hitelesen kifejezi az alkotó értelmiség mai helyzetét, közérzetét. A közélet — sajnos néhány bajkeverő és klikkszervező jóvoltából az irodalmi élet is — a demagógia és a tehetetlenség közötti sávban szorong. A hiteles visszahúzódik vagy dermedt. Amit Lengyel mond, az ennek a nyomorúságnak a keserű felismeréséből született meg. De azért a társadalmi és az irodalmi vonatkozások nem ugyanazok. Más a közélet, az irodalmi élet légköre, lápvilága, és más az írónak, az autonóm személyiségnek a helyzete, hiszen ő miközben benne van az életricsajban, az egyben anyaga is, amelyből-amelyben a művét megteremti. Azt kérdezed, látom-e — ebben a ricsajban — értelmét a dialógusnak? Akiket becsülök (ez nem zárja ki a vitázó kontaktusokat), azok miközben magukba húzódtak, úgy látom, megrendítő kiszolgáltatottsággal áhítják a dialógust. Végül is a kommunikáció minden kultúra alapfeltétele. A dialógushíány ma a kultúra agonizálásának egyik formája. Lehet, hogy csak a művek váltanak már hitelesen szót egymással. Ez a néma beszédesség a korra vall.

Hozzátenném, hogy miközben ez világszegényedés, végül is nem idegen a kultúra formáinak mozgásától. Ne rémüljünk el a kelleténél jobban korunk mechanizált ricsajától. A nagy művek megelőző korszakokban is inspirálhattak

monológként dialógusokat. A kérdés az, vajon nem tartunk-e afelé a század-vég kultúrájában, hogy a mű mint a létűritésnek, a világszemlélet konstituálásának magányos reprezentációja sem szólal már meg mások számára, és nem hívja ki azt a dialógust, amely mindeddig a legalapvetőbb kultúramegtartó és formáló tényező volt. Nem zárható ki, hogy teljesen új civilizáció vajúdását éljük át, amelyben mindaz, amiről ezredévek óta úgy vélekedünk, hogy *kultúra*, már valami mást jelent majd és másképpen lesz jelen. Nem tudni, miképpen. Különösen erősen érinti ez a kis nemzetek kultúráját. Ha már itt tartunk, a kérdés azért is a létünkkel függ össze, mert én a magyar kultúrát, az irodalmat, jellegében, monologikusnak tartom. Ez a közismert történelmi indítékok és körülményrendszer miatt jól értelmezhető általánosabb mentalitásra is érvényes. A tartós, fontos „pillanatokban” elengedhetetlen dialógusra való képtelenségről talán éppen irodalmunk mondta és mondja el a legmaradandóbbat. Tucatnyi nagyon nagy nevet sorolhatnék, de gondolj csak Katonára, Vörösmartyra, József Attilára, Pilinszkyre. Ebben az értelemben egyszerre gondolok a monologikusságra, mint a párbeszédképtelenséggel, az ön- és világmegértéshiánnyal való megvertségre, és mint az e fölötti keserűség megszólaltatására.

— „A haza legjobb meghatározása: a könyvtár” — írja Esterházy Péter, s számomra ez azt is jelenti, hogy a népi-történelmi sajátosságok leginkább a kultúrában ragadhatók meg. Így van-e ez? S ha igen, miben látod a magyar kultúra sajátosságait? Egyre többet beszélnek a magyar kultúra két ágáról: az egyik a népi-történelmi kötöttségeket, a másik a modernséget lenne hivatott képviselni. Leegyszerűsítő-e erre a kettősségre, mi több, szembeállításra a magyar kultúra története?

— Igen, ezt én is úgy gondolom, ahogy Te Péter bonmotját érted. Végül is ez a „könyvtár” Zrínyivel, de mondhatjuk, Szent István Intelmeivel kezdődik. Ha az Intelmeket, vagy a Török áfium...-ot előveszed, máris ama sajátosságok körén belül vagy, gazdagíthatod, nyomon követheted, értelmezheted, kitárgíthatod. Ez azt is jelenti, hogy sok kitűnő elődünkkel és kortársunkkal ellentétben én nem látom úgy, hogy valamilyen alapvető mentalitásfordulat történt a magyarsággal ezer év alatt. Legalábbis abban az értelemben, oly elementáris hely- és sorsformáló erővel nem, ahogy például Bibó említi az angoloknál a nemzetteremtés, a puritanizmus utáni, a franciáknál a polgárosodás, a felvilágosodás utáni mentalitásfordulatot. Szándékosan loptam ide azt, hogy *mentális*, értelmezendő fogalomként. Átfogóbbnak érzem mint általánost és specifikumot annál, amit a „sajátosság” fejez ki.

Ha a kérdésed hatalmas problémakörét próbáljuk megközelíteni, akkor abból indulnék ki, hogy először is nem feltétlenül egyetlen linearitásban fejeződnék ki egy nemzet népi-történelmi sajátosságai. A kultúra is, mögötte a nemzeti közösség is polifon jelenség. Azt mondom: Goethe, Wagner, Thomas Mann; azt mondom: Rubljov, Tolsztoj, Bergyajev; ugye, ez bizonyos belső szekvenciák el-lenére sem egyszerű linearitás. De vehetünk magyar példát, szándékosan nem neveket mondok, hanem műveket: azt mondom, Lilla-dalok, Bánk bán, Előszó, Pató Pál úr, Az eltévedt lovas, Egyszer jóllakni, Íme, hát meglettem hazámat, Concerto, Apokrif, Saulus. Itt ugye, mintha felfedezhető volna valami mentalitásbeli egyenesvonalúság, miközben a legkülönbözőbb irányzatokat reprezentálják a művek.

A másik közelítési pontom az, hogy bár valóban mindezek leginkább a kultúrában (a könyvtárban) ragadhatóak meg, de ez mégis csak a bázis, amit végtelenül egyszerű megdermeszteni, holtta tenni. És erre nemcsak korszakok, hatalmak, kormányok, politikusok, rendeletek képesek, de mindannyian, mi

magunk is sokféleképpen. Viszont a sajátosság, a mentalitás (miközben persze történelmi képződmény) élő dolog. Opálzik a hétköznapiak rávetülő szürkeségében, hol ez, hol amaz árnyalat tűnik fel erőteljesebben, jöhet valami ismeretlen szín is, amit vizsgálni kell, átélni, befogadni, szerelmes vagy elutasító kapcsolatot teremteni vele, s csak aztán értelmezni.

Harmadjára úgy közelítenék a kérdésedhez, hogy érdemes tartózkodni a kategorizálástól. Nemcsak azért, mert ama népi-történelmi sajátosságok (mentalitásjegyek) közül mindig, minden nemzet természetesen a rá nézve hízelgőkkel operál, s aki nem ezt teszi, azt minimum kétely kíséri, de jobb, ha azt mondom, csendes vagy hangos kiátkozás. Viszont azért is érdemes tartózkodni a merev tipológiáktól, mert figyeld meg, még a legnagyobbak sem voltak képesek az eltalálhatatlant telibe találni. Gondolj Széchenyre, Eötvösre, Babitsra, Némethre, Illyésre. Elvetem, amit a nemzeti mentalitásról mondtak? Egyetértetek vele? Ezt vagy azt érezheted, vállalhatod. De közben nem érzed-e azt is, hogy az egész olyan távoli, a legjobbak is kikezdhetőek, vagy kikezdhetetlenségük közben a tévedéseik is áttűnnek és kanonizálódnak?

Két ága a kultúrának? Nem az a baj, hogy nincs több ága? Vajon nem éppen arról van szó, hogy egy nagyrészt (elsősorban a történelmi-politikai szférából) rávetített tipológia benyeli azt is, ami próbál ellenállni a kétféleségbe való belemosódásnak? Ez is szervetlenné, felülről meghatározottá merevíti a kultúrát, mint művek, jelenségek, mentalitások sorozatát. A sok egyediség nem önmaga minősége alapján alakít ki kulturális szférát, hanem az határozza meg még az értékrendjét is, hogy milyen szerepet tölthet be (milyen szerepet szán nekik) egy hierarchikusan, az általad említett „két ág” mentén konstruált kultúrákban.

Hozzá kell tennem ehhez, hogy amiként vannak lelki- és világállapotokat kifejező disszonanciák általában az egyes művekben — s hatásukra a kultúrákban —, amiként vannak gazdag kifejező-megismerő disszonanciák (Bartók), ugyanúgy vannak esztétikán, szellemen, kultúrán túli szférákból eredeztethető egymás ellen fordulások, ütközések, amelyek önvédelmi reflexekként, nyomorúságként „működnek”. A mi kultúránkban ez a már sokszor elemzett veszélyérzetből, a hozzá tartozó nyelvi magányból indul. Az is közhely, hogy ez az indítéka azoknak az ellentétpároknak, amelyeket a mai világkultúra nem hogy nem ismer, de nem is ért meg. Persze, hogy a modernitásnak van egy kultúrkorszaka, története, variálódó stílusművészet-sorozata stb., stb. De az ugye föl sem merül az európai kultúrában, hogy a német, a francia, az angol, az olasz modernitás „nem igazán” német, francia, angol vagy olasz; hogy mondjuk a Bauhaus nem „igazán” német (miközben túl tudott nőni nemzeti funkcióján), vagy az orosz avantgárd nem volt „igazán” orosz, a francia nouveau roman nem „igazán” francia, vagy a lengyel expresszionizmus nem „igazán” lengyel.

A mi veszélyeztetettségérzésünknek egész kultúránk izoláltsága az egyik leképezése, s ahelyett, hogy ezzel foglalkoznánk (illetve nem foglalkoznánk, mert ezzel nincs mit foglalkozni, hiszen az izoláltságkórban csak nagy művekkel lehet kitörni, nem vitákkal-álvitásokkal, még inkább marakodással, gyűlölködéssel), nos, a pontos ön- és világértelmezéseket lenne érdemes, mint a stílus és irányzatkérdések mögött munkáló lényeket figyelemmel kísérni. Olvasom, hogy Radnóti Sándor a tokaji írótáborban valami olyasmit mondott, hogy nálunk egyaránt (persze más- és másképpen) bátor volt a közelmúltig az is, aki a műveknek politikai funkciót tulajdonított, s az is, aki nem kívánt a műveknek ilyen szerepet tulajdonítani. Ez valóban így volt. És mivel, azt hiszem, hiába

reméltük, hogy hatalom és művészet kelet-európaias dilemmáin örökre túl leszünk, azt mondanám, a fenébe mind a kétféle bátorsággal. Nem mércék. Az érték a mérce, abban van egyedül kultúrateremtő hatás:

— Ez igaz. S az is, hogy a többszólamúság egy kultúra természetes létezési módja. A gond, úgy gondolom, a szembeállítás van...

— Nem tudom, Te hogy látod, de én azt tapasztalom, hogy a jelentős művészek pokolian unják a szétválasztásokat, a szembeállításokat, a szekunderek viszont boldogok, ha irányzatviták ürügyén ölre mehetnek. „A szürkék hegedősei...” Én is tapasztaltam, amiről Márai egy naplórészletében olyan egyszerűen és világosan ír: az európai kultúrán nevelkedettek számára az, amit mi kultúrának „két ágán” látunk, együtt jobban hasonlít a Kalevalára, mint az európai művészet teljesítményeire. S bár ez értékminősítésként igazán nem rossz (mármint a Kalevala), de elszomorítóan megvilágít valamit, amit mi alig-alig értünk. Persze miként egy kultúra nem lehet idegen a talajától, nem lehet annak a közösségnek a fájdalmas (mert történeti) megosztottságától, a benne működő dinamizmusok neurotikus fáziskülönbségeitől sem idegen, amelyből kinő. Nincs például olyan, hogy konzervatív mentalitás és önismerő-világismerő kultúra; vagy nincs olyan, hogy zárt, befelé néző kultúra és nyitott közelfogású társadalom. Illetve lehet, de ebbe hol az egyik, hol a másik, hol mind a kettő belerokkan. Ma az volna a legfontosabb, hogy a történeti diszkrepancia mint kultúrátényező, vagyis felismertető-gazdagító disszonancia nyerjen formát. Ne engedjük a mai politikai küzdelmek roncsoló megoldásait érvényesülni. És lássuk be: a kor kultúrájának jelene és jövője szempontjából a kultúra „két ágának” szegényes ellentétei csak eltakarják az egész európai kultúrát megosztó igazi ellentétet: mi vár ránk, a teljes konzumálódás, vagy azért megőrizhetőek a létet faggató kultúra szigetei.

— A múlt, még mindig a múlt, abból is a közelmúlt. Ismerjük jól a hátunk mögött hagyott korszak, a kádári időszak irodalmát és az irodalom megrendszabályozását, mégis egyre gyakrabban kérdezik, adott-e történelmi leckét ennek az időszaknak az irodalma az olvasóknak. Másképpen fogalmazva: irodalmunk hagyott-e hű képet az elmúlt húsz-huszonöt-harminc évről az utókornak, vagy adós maradt a lényeges események és jellegzetességek megörökítésével? Egyáltalán, milyennek látod a korábrázoló irodalom esélyeit, lehetőségeit?

— Mondhatnám, hogy a politikai ellenállás áldozatos és egészen szűk értelmiségi köreit leszámítva egyedül a magyar irodalom és a magyar film adott leckét. Ez azért vitakérdés, mert egyrészt feledékenyek vagyunk, másrészt a paternalista állam cenzúrája belső cenzúrához is vezetett, főképpen azonban azért, mert az erős szociográfia végzett el sok mindent a „rajzos” korábrázolásból. Igaz, a nagy kataklizmák eseménysorai, a tiszta, közvetlen rámutatások alig-alig jelentek meg, ám megjelent a kor-, a lélek- és mentalitásrajzban, a lét- és világszemléletek alapján kialakított újabb poétikák esztétikai rendjében; megjelent nagy életművekben, nagy művekben a korszak lelkisége, a leépüléssorozat, az újabb nemzedékek egyre elsivárosodóbb életterepe. Ottlik regénye például a húszas években játszódik, mégis századközépi regény is, és századvégi regény is.

Nem mond ennek ellent, hogy a külső-belső cenzúrák megszűntével, valamint a nagy irodalomhoz elengedhetetlen „rálátási idő” beérésével van remény arra, hogy új művek születnek meg átfogó korszakábrázolásokkal. Közhely, hogy a Háború és békéhez is körülbelül ennyi idő kellett. De ne hagyjuk em-

lítés és töprengés nélkül azt sem: a magyar irodalom egyik sajátossága, hogy vagy a jókaisan anekdotikus, vagy a móríczián historizáló változatban örökíti meg a háborúkat, a kataklizmákat. Kérdés: miért van ez így? Ez nagy és sokfelé mutató kérdés. Röviden csak annyit mondanék, hogy ez a jelenség mint kultúraformáló tényező az andalító, kivárással, az élet tablóvá merevítő, felejtő-önvígasztaló mentalitásjegyeket erősíti fel. Ezzel szemben is játszódtott le a hetvenes-nyolcvanas évek prózájának fordulata.

De nem lennék őszinte, ha nem arra futtatnám ki ezt a gondolatsort, hogy A Mester és Margaritánk bizony nem íródott meg. Bulgakov regényét nemcsak azért érzem fontosnak, mert nincs nagyobb példám a század egyik szörnyű totalitarizmusának (a vörösnek) regényábrázolására, hanem azért is, mert az egyik legnagyobb példa arra, amivel a mai epika küzd és a következő évtizedekben szerintem küzdeni is fog még.

Megpróbálom sűríteni a problémát, s egyúttal válaszolni arra, amit a korábrázoló irodalom esélyeiről kérdezel. Az egyik kérdés itt az, hogy a korszak eseményjellegének, folyamatos, váltakozó előjelű, sokfelé ágazó rémkronikájának epikai ábrázolására a hagyományosan rajzos poétika változataiban, regényfolyamokban volna csak lehetőség, nagy trilógiákban. Ezek nem fognak megszületni. Ehhez négy-öt-nyolc esztendő kell az írónak, és olyan idők jönnek, hogy az, akit ilyen vállalkozás szögez a munkaasztalához, akár éhen is halhat közben. Jó, mondjuk, nem hal éhen, csak szenved, széthullik a családja, ő koplalva dolgozik. De van egy, bármilyen profánul hangzik, nagyobb probléma. A regénypoétika problémája. Azt hiszem, a hagyományosan rajzos ábrázolás nehézségei egyre nyilvánvalóbbak a mi irodalmunkban is, miként a világ irodalmában. Ez az oka annak a poétikai fordulatnak, amit a hetvenes-nyolcvanas évek új prózája előkészített. A prózaformában konstituálódó ön- és létszemlélet újabb változatai jelennek meg. Változatai, mondom, mert a spektrum gazdag. Csak a példa kedvéért említek két szélső pólust, Mészöly megkonstruált torzóit és Szilágyi István legújabb „világszemlélet-regényét”. Itt nem a stílus irányzatairól van szó, hanem a kultúra, az irodalom „nagy íveinek” mozgásáról, ahogy erről Huizinga annyi mindent elmondott; arról többek között, hogy miközben a régi szárad és az új növekedik, sokáig együtt élnek, de ez nem változtat azon, hogy egy új világkorszak milyen művészeti alakzatokat fejleszt ki. A poétikák nem találódnak fel, a formákban szervül az én, a világ. Innen nézve például A Mester és Margarita annak a világirodalomban egyedülálló nagy példája, hogyan él együtt és teremt műegészt, hogyan hoz létre valami egységesen újat a század két nagy formaelve.

Hozzáteszem ehhez, hogy a jól ismert, évszázadokon át megszokott epika rajzosságát, látjuk, egyre jobban elorozta a szociográfia, a dokumentum, a film, a híradó, a sajtó, miközben ugye badarság lenne állítani, hogy Kafka, Broch, Canetti, Borges, Beckett nem mondott el mindent a háborús szörnyszázadról; ugye Claude Simon is mond annyit a második világháborúról vagy a spanyol polgárháborúról, mint a bombazáporban, lövészárkokban játszó regények.

— Még mindig ennél a kérdéskörnél maradva: miben látod az okát annak, hogy a cenzurális szempontokat megtagadó szamizdat irodalom sem a korábrázolás útját követte? Más kérdés, hogy például Petri György költészete — noha aligha a korábrázolás igénye formálta — jelentős lírai „dokumentuma” lesz ennek az időszaknak.

— A szamizdat irodalmat mint irodalmi maradandóságot nem kell túlértékelni. Etika, kitartás, elvszerűség szempontjából jelentett nagy értéksűrűs-

dést. Lehet, hogy tévedek, de számomra Petrin és Konrádon kívül nemigen van jelentős szamizdatíró. Ők viszont írói alkatuknál fogva, szenzibilitásuk miatt mindig is nagyobb folyamatokat érzékeltek. Őket másfél évtizednél hosszabb távon ható entőrekvések, világátrajzolódások, magatartások tartottak igézetben. Az ő „rajzosságuk” a lélek, a közérzet, a gondolkodás „eseményeinek” rajzossága. Ha nem tévedek, ez a belső emigráns szituáció általánosabb jellemzője Mandelstamtól Brodskijig, Gombrowicztól Máraiig.

Az emigráns a maga sorsában, lelkiállapotában valami nagyobbra „jön rá”, magának az *emberinek* az emigrációjára. Lehet a közvetlen politikai szerveződésektől távol is átélni ezt a létállapotot, lehet így is súlyos irodalmat teremteni belőle. Más és más módon számomra ezt példázza mondjuk Nádas Péter vagy Kertész Imre műve, de hogy rögtönöznek a lírából, ahol még ennyire sem vagyok kompetens, Bertók László vagy a szerény Szepesi Attila. Azt hiszem, különben a kérdésemre is áll az, ami általában a poétikák változásaival kapcsolatos. Orbán Ottó teljes joggal mondta még régebben, hogy aki informálódni akar a negyvenes évek első felének eseményeiről, pontos ismereteket szerezhet Vas István verseiből. Nos, Petri verseiből ugyanilyen „rajzos” információkat szerezhetünk, de nem az elmúlt másfél évtized eseményeiről, hanem érzéki-tudati visszhangjairól.

— Talán most jutottunk el arra a pontra, ahonnét ezt a beszélgetést indítanunk kellett volna: most szólhatunk az irodalom mai helyzetéről. Ha az irodalom mozgástörvényeit és a teoretikus levezetéseket szemléljük, akkor minden világos. Adott volt egy politikai hangoltságú irodalom, amely része volt a társadalom átalakítását megcélzó mozgalmaknak; ezzel azonban önmaga alatt is fűrészelte a fát. A modernizálódó társadalomban viszont, amelyik amúgy is szinte ráveti magát a tőle eddig elzárt értékekre, nem tud mit kezdeni az új érzékenység képviselőivel. Az irodalom az új időszaknak megfelelő intézményrendszert (szövetség-szövetségek, kiadók, folyóiratok, az olvasókkal való kapcsolattartás) sem tudta megteremteni, nemhogy az irodalmi folytonosságra tekintettel lenne. Mi több: áljelenségek (a népi-urbánus vita felelevenítése, sőt átpolitizálása; csoportérdekek megjelenítése) fedik el a lényegét, miközben a nyomtatott lapok és könyvek sem tudnak eljutni olvasóikhoz. Lehet-e medret vágni ebben a káoszban, vagy hagyni kell, hogy az idő hozza a megoldást? Azt mindnyájan érezhetjük, hogy mit veszíthetünk... Talán tagolni kellene a kérdéseket: Magad is többször írtál a „korváltásról”. Miben látod ennek a lényegét?

— Ezt a kérdéssorozatot valóban tagolni kell, aztán még tovább tagolni. A század válságáról beszélünk nyolcvan éve, kiindulópontként Spenglerre, Bergyajevre, Ortégára hivatkozva. A századközép apokalipsziséből nem látszott kiút. Aztán mégis el kellett valamire indulni, de ez az elindulás inkább a „Godot...” végső „menjünk és állva maradnak” helyzetére emlékeztet. Az újabb nemzedékek tagjainak nagy része elveszett az átkelésben. Fizikailag is, de lélekben, tudatban, empátiaérzékben, nyitottságban mindenképpen. Akik a századközépen átjöttek, antropológiai értelemben új emberi változat. Csak nincs bátorságunk szembenézni ezzel. Ez az új emberváltozat élte át, éli át a lét minden mozzanatára kiterjedő új válságsorozatot. Azt mondd, több írásomban beszéltem erről. Hogy ne ismételjünk, próbálnék valamilyen szekvenciát találni: folyamatos emberirtás, mint a civilizációs mechanizmusokba integrált működés; egy hiba elkövetése a gondolkodók részéről, mely az apokaliptikus és evangéliumi szétválasztásában rejlik, holott a kettő színterei és idő-

koordinátái azonosak; látjuk: az evangéliumi tanítás hitelét veszti az apokalipszis tapasztalatai nélkül, miközben az apokalipszis gyakorlata nem világítható meg evangéliumi tudat nélkül. Mindezek mögött a kérdés: a még magabiztosan induló század nem talált megoldást válságaira, a kommunizmus kísérlete szörnyű kudarccal végződött, a kiútkeresésre több nemzedék ment rá, minden kezdődhet előlről. Folyamatos a nemzeti-politikai gyűlölködések intellektuális megszervezése; a kultúripar konzumáló ereje, illetve a diktatúrák nyomásai elnémítják a kultúrát, nem születnek sem új magatartások, sem új épületek. A századvég egyedül ép stílusa a protestálással-elhallgatással tiltakozó nonkonformizmus, különböző változatokban. A kultúra, az élet uralkodó formája a formátlanság (félformák, töredékek, torzók); nincs korszellem, vibrálás van, reflexműködések; a szellem mint megalázottság „működik”. A tömegember mellett kialakult a tömegértelmiségi, eltűntek a művészi-szellemi otthonok, iskolák. Egész kultúránkat az időfogalom (sosem vissza) és az időélmény (mégis vissza) ellentétéből kicsapó feszültség tartja holtponton.

Azt kérdezed: lehet-e medret vágni? Azt hiszem, ez sosem elhatározás kérdése. A meder nem elgondoltatik, hanem „lesz”, ha lesz. Persze a „föld alól üzenő korigény” hallatja hangját. De az is utólag derül ki, milyen ez a hang, mit hallottunk, jól hallottuk-e, kreatívan fejezzük-e ki. De mielőtt túl fennköltekké leszünk, nézzünk a lábunk elé. Sok mély, mondhatnám, korszakos felismerés érik ma, de kérdezem, ki adja majd ki az ezeket tartalmazó könyveket, ki juttatja el a tartalmas folyóiratokat az olvasóhoz, és lesz-e egyáltalán olvasó? Az új felismerések mindig a szűk elitben gyűrűztek, lehetne erre mondani. Igen ám, csak ha a görög körszínházba elmentél, a középkori dómbe léptél, a tizenkilencedik századi operát megnézted, a huszadik század nagyszerű könyvtáraiba volt idő elmenni, a klasszikusok olcsó sorozatait a könyvespolcra tetted, akkor, ha kívül is voltál ezen az eliten, azért megérintett valami, amivel „részes lettél”; és nem a tucatnyi tévéprogram baromságai, a hazug hatalomcentrikus médiák és a szörny-videoprogramok szklerotizáltak.

— Milyen „kondíciókkal” érkezett ehhez a korválsághoz irodalmunk? A népi-urbánus vita ismét felerősödött, s ez növeli a káoszt. S lezárható-e egyáltalán ez a vita addig, ameddig irodalmunk jelentős alkotóinak — Ilyés Gyulának, Németh Lászlónak, de ma már József Attilát is említhetem — megítélése körül nem alakul ki egyetértés?

— Ebben a kérdésedben megint több kérdés van. Más a hiteles mű, egy irodalom felségjelzése, és mások a nagyon kérdéses színvonalú viták, amelyek nem is annyira az irodalmi művel, hanem inkább az irodalmi életet is érintő társadalmi-politikai vitakérdésekkel kapcsolatosak. Ilyen a népi-urbánus vita is. Látszólag mindent eláraszt, de ez valóban csak látszat. Akik fölkapták, semmit sem okultak. Nem érezték meg, hogy volt már az irodalmi életnek egy olyan hosszan tartó pillanata, amikor Németh László búcsúüzenetét írt Hatvany Lajos halálára, amikor Déry nagyra becsülte Némethet, amikor Ilyés és Örkény kölcsönösen hivatkoztak egymásra. Igaz, volt itt sok elfojtás is, ám mindkét oldalon nagy azoknak a felelőssége, akik hagyták, hogy a politikai arénából átáramoljon az ellentét az irodalmi életbe. Azok pedig, akik ezt még föl is erősítették-erősítik, ártalmas módon a mélyen élő veszélyeztetettségérzésre játszanak rá, ami egyre jobban terjed, és már a zóna határain is átcsap. De még egyszer, ez nem irodalmi kérdés. Ezért is érthetetlen a világ számára. És irodalmi kérdésként örökre az is marad.

Ami a tágabb hátteret, a politikai szférát, a másság iránti intoleranciát, a kölcsönös elfogultságokat és vádaskodásokat illeti, erről, jól tudod, már annyiszor írtam. Torkig vagyok vele, ami nem jelenti azt, hogy nem fogom az álláspontomat továbbra is folyamatosan kifejezni, ha fölhívás érkezik rá, ha erkölcsi indíttatást érzek.

Visszatérve az irodalmi életet érintő hatásokra. Először is rengeteg a zavar, a félreértés, mert itt ideológiai, politikai, történeti kategóriákat kevertek össze esztétikaiakkal. Példa: a „népi” egyenlő a „realistával”, az „urbánus” a „modernnel”. Kérdezem: vajon a Gyász nem egyike az első modern tudatregényünknek? Kérdezem: az Emlékiratok könyvének nem egyik poétikai jegye a rajzos figuraábrázolás? Nézd, akármeddig folytatom, csak odáig jutok, hogy az irodalomban a műveket nézve ez álvita, a harmad-negyedrangúak alantas érdekharca. Politikai értelemben is nemzetcsontkító, a művészetben értékcsontkító. Egyre megy... sajnos, a politikában ki kellett robbannia, mert itt fél évszázada szörnyűségek folytak, és aztán problémabefagyasztások jöttek. Az irodalomban azonban, ismétlem, a láz fölfutása nem volt szükségszerű. Ebbe néhányan akarva-akaratlanul besegítettek, issza is írói munkásságuk, tekintélyük a levét.

S ha már idekapcsoltad Illyés, Németh, sőt, József Attila nevét, kimondom, amit talán nem akartál, mármint azt, hogy Illyés és Németh Kádár és Aczél tárgyalópartnere is volt néha, illetve, hogy József Attila egy időben kommunistának volt tekinthető. Ami József Attilát illeti, én például azt a magyartanárt, aki egy éve a rádióban úgy nyilatkozott, hogy nem kívánja a „politikai múltja” miatt a költőt elismerően tanítani, örökre eltiltanám a tanári pályáról. Erről nem is tudok mást mondani. Németh is, Illyés is huszadik századi szellemi-művészi életünknek olyan nagy alakja, hogy művük könnyedén elviseli közelebbi, vagy akár távolabbi tévedéseiket is. Ugyanilyen határozottan mondom: nem kell, hogy művükről egyetértés alakuljon ki. Nem hiszek az irodalmi közmegegyezésekben. Az esztétikai elemzés ilyen megközelítést nem ismer. A gondolkozói életmű megközelítésében pedig minden nagy teljesítmény ki van téve az utókor meditációinak. Történelmünk tele van olyan nagy egyéniséggel, szellemi életünk olyan gondolkozói teljesítménnyel, akiket-amelyeket éppen a bennük levő ellentmondások feszültsége segít olyan magasba. Az új nemzedékek ezeket a nemzeti kultúránk jellegébe belejátszó jelenségeket egy-egy személyiség művével kapcsolatba kerülve már úgyis új horizontról közelítik meg. A közmegegyezést csak erőltetni lehetne, ami értelmetlen. Annak a következménye a kitagadás és az apológia. Nagyon távoli példát hozok föl. T. S. Eliot például nem békélt meg Shakespeare-rel. Tulajdonképpen Goethével sem. De mit ártott ez őnekik? Pedig Eliot, kérem, azért volt valaki.

— *Látod-e, ha másutt nem, lelki szemeid előtt az új korszaknak megfelelő intézményeket, lapokat, kiadókat? Megteremthető-e ez az intézményrendszer?*

— Hát a lelki szemei előtt ki nem látja... Tudod, egyik legmegdöbbentőbb élményem az új kormányzat viszonya a kultúrához, oktatáshoz, az értelmiséghez, a művészethez. Nem igaz, hogy ez pénz kérdése. Nem csak „Bibó-felejtés” van. Szellemfelejtés is, gondolatfelejtés, rémes újmódi kontrasztelekció. Az új kormányzatnak 1990 őszére készen kellett volna álljon a könyvkiadási, könyvkereskedelmi, folyóirat-terjesztési, színházi stratégiája arra a két három évre, amíg megtörténik az államcentralisztikus struktúrák lebontása, és megkezdődhet a piaci körülményekhez igazodó tevékenység. Evidencia, hogy a kultúra, az oktatás mindig, mindenhol ráfizetéses. Utazhatnak a kormány ve

zetői és tagjai a legkülönbözőbb nagyvárosokba egyezményeket kötni, kölcsön-pénzt találni, szellemi infrastruktúra nélkül, általában a gondolkozás preferálása nélkül húsz év múlva is húszéves lesz a lemaradásunk az európai szinttől.

Nem szívesen bonyolodok bele szomorúan nevetséges közéleti csatározások krónikájába, de el kell mondanom, hogy amikor kilencven nyarán a javaslattevés céljára alakult írószövetségi bizottság vezetőjeként a köztársasági elnök tárgyalószobájában, az ő támogatásával konkrét munkatervet ajánlottam a kulturális tárca vezetőinek, még a problémák felfogásának jelét sem tapasztaltam. Amikor a megvalósítandó feladatokat irányító független kuratórium elnökének Lengyel Lászlót ajánlottam, hogy egy gazdasági kérdésekben járatos ember kezében legyen a felelősség és az irányítás, mintha árnyék suhant volna át az arcokon.

Ma már úgy érzem, hogy ez a személyiség integritásának szólt. Amit azért említek, mert ezen a kis példán túl látjuk, hogy az új centralizáció, mint minden etatizmus, idegenkedik attól a szellemi autonómiától, aminek az érvényesülését még közösen áhítottuk nem is olyan régen, azok, akik ezt az autonómiát őrzik, s azok is, akik ma már kétellyel figyelik, mert a pusztá létében nonkonformista kritikát éreznek. Különbözik teljes joggal. Autonóm egyén és autonóm kultúra elválaszthatatlan. Az egyikkel szembeni averzió a másik el-sorvasztására való törekvést is jelenti. A kultúra feláldozása egyben egy jóte-kony összhang, egy modernizációs alapfeltétel feláldozásával jár.

Ma sok jó magánterv van egy új könyv- és folyóirat-kiadási struktúra és egy kereskedelmi terjesztési struktúra kialakítására. Azok a kiadók és lapok fognak megmaradni, amelyek anyagi bázisukat megteremtik alapítványokkal, vállalkozásokkal, önálló ügynöki-kereskedelmi hálózattal. Sajnos, nem biztos, hogy a siker és a minőség együtt jár. Éppen ezért kell a teljes szemléletváltás a kormányzat részéről, hogy nem túl nagy, de az eddiginél jelentősebb össze-gekkel segítsen ott, ahol a minőséget jelentő művek, kiadók, folyóiratok fenntartásához erre szükség van. Most dől el, hogy ilyen struktúra alakul-e ki, vagy a pártérdeket erősítő centralisztikus politikai megoldások születnek (új-ra!) a kiadói átszervezések, a könyvkereskedelem privatizációja ürügyén. Ha az utóbbi történe meg, akkor az új nemzedékek nemcsak a mai fiatalabb írók műveit nem fogják megismerni, de néhány olyan középkorúét sem, mint mondjuk Kölcsey, Arany, Móricz Zsigmond.

— *Ebben a légkörben megváltozott az irodalom belső mozgása is. Irodal-munk szinte mindig nemzedékekben létezett, az új nemzedékek vállalt felada-taik, látásmódjuk szerint kapcsolódtak az előző évfjázatokhoz. A mostani fiatalok azonban inkább egy-egy alkotóhoz kapcsolódnak, irodalmunk egészétől azonban mintha elfordulnának. S mintha az irodalom sem mutatna nagy kíváncsiságot irántuk. Irj, névtelen kezdő: nem kell senkinek — mondja Csaplár Vilmos.*

— Nem tartom katasztrófának, hogy a legfiatalabbak az úgynevezett iro-dalmi élettől elfordulnak. Ahol egy író tagja az írószövetség választmányának, de közben „kamarát” szervez, ahol a jelentős íróknak kétszer is körül kell néz-ni az irodalmi életben, hogy ne kapják magukat egyszer csak azon, milyen méltatlan perpatvarokba keverik őket a nagyhangúak, akik mögül még a so-vány életművük is egyre jobban kikopik, ahol nem a regényéért, a novelláiért dicséri az író kenyerespajtását, hanem azért, mert úgymond „kiváló mester-lövész” (ami az adott esetben a besározásban való szakképzettséget jelenti), ott egy tehetséges fiatalember joggal mondhatja: talán menjen akkor inkább Li-banonba vagy Irakba.

Nincs arra szabályzattan, hogy ki hogy verejtékezik meg a művéért. Ki látta Nádast fiatalon csoportokban? Úgy tudom, Örkénynek küldte legfeljebb el hajdan az írásait, aztán Mészölyhöz zárandokolt el. Kertész Imre senkihez, legfeljebb Kafkához, Csoóri tehetségét viszont hosszú ideig a különböző szekértábor-kapcsolatok is érlelték. Az újholdasok sokáig arra kényszerültek, hogy egymáson csiszolódjanak. Ahány író, annyi önnevelődési változat.

Ami kissé meghökkentő, az a legfiatalabbak színtelensége. Most a harminc körüliekre gondolok. Németh László még azt mondta Pilinszkynek, hogy az ő (mármint Pilinszky) nemzedékében vannak nagyszerű írók, de az egész: szürke; és hozzátette, a szürke karakteres, szép szín. Nem biztos, hogy a „szürkében” Némethnek igaza volt, bár ha a Nyugat első három nemzedékének, a népi írók színe-javának teljesítményeihez viszonyított, akkor érthető az álláspontja. Én ehhez a „szürkéhez” való viszonyrendszerben használok a színtelent. Lehet, hogy tévedek. Lehet, hogy nem elégségesek az ismereteim. De azt hiszem, a kultúra válságának újabb szakaszát éppen az ilyen színtelenség eluralkodása jelzi. Más ez, mint a beckett-i kifehéredés, amelynek vásznán az egész világtragédia-mozgás, mint önmaga árnyképe besűrűsödik. Ez a színtelenség a tanácstalanság jellegtelensége. Izgalommal keresem az ellenpéldákat. Márton László a prózaírók között, Csuha István, Hévízi Ottó, Keresztury Tibor az esszéisták-kritikusok között. Pedig rengeteg lap ad lehetőséget a publikációkra. Sejtethető közben egy sokak számára szomorú, de az irodalom számára kedvező folyamat. A legfiatalabb nemzedék már úgy fog felnőni, hogy a jelentéktelenek biztosan nem tudnak írásaikból megélni, egyszerűen nem fogják tudni magukat íróknak nevezni. Keserves jövő vár mindannyiunkra, és a legfiatalabbak közül csak az állhatatos, jelentős tehetségek bírhatják ezt ki. Nekik viszont minden támogatást meg kell adni, úgy, ahogy régen a nagy szerkesztők, a mecénások, az íróársak megadtak.

— *Köszönöm a válaszaidat. S most akár le is zárhatnám ezt a papíron folytatott dialógust, mégis úgy érzem, hogy két kérdést még fel kell tennem. Az egyik: Te, aki regényekben, esszéiben és esszéesorozatokban időseletekre és -rojtokra — ahogy Nagy Gáspár mondja egy Neked ajánlott versében — bontottad az elmúlt időszak történéseit, hogyan élted-éled meg az elmúlt pár esztendő és a mostani hónapokat? Miközben könyveid sora jelent meg, érzed-e, hogy vannak olvasóid? S miközben kérdeztél, hiszen az esszéid kérdések sorát vetik fel; s miközben válaszoltál a kérdésekre, érezted-e, hogy gondolatmeneteidre felfigyeltek azok is, akik a politikai cselekvés felelősségét magukra vállalták?*

— Az írásaimból, éppen a Forrásban közölt esszéemből is talán kiderül, hogyan éltem meg ezeket az éveket. Ott voltam nyolcvanhétben-nyolcvannyolcban Lakiteleken, később a Jurta Színházban. Mikor nyolcvankilencben az MDF párttá alakult, visszavonultam. Amit az író átél, az az ő anyaga. Hát el vagyok látva „anyaggal”. Ehhez képest azt hiszem, mellékes, hogy én úgy látom, a nagy történelmi fordulón valami *megint* elvész. A saját ujjaink közül folyik ki a sorsunk, amit pedig — úgy látszott — néhány hónapig a kezünkben tarthattunk. Erről most Pilinszky felejthetetlen képe ugrik be megint. Sheryl Shotton mondja az ő mondataival egy helyen, milyen nagy élmény volt a számára, amikor egyszer egy próbán egy kislány fejét a kezében tartotta, a bőrén át érezte a bőre melegét, és a csendben szeretne volna, ha óráig, évekig tarthatja a tenyerében azt a másik sorsot.

Így szeretném kézbe szorítani a (most megint) elfolyó sorsunkat. Ebből jönnek azok az „időrojtok”, igen, az „időszeletelés”. Ami azt illeti, hogy akik, mint mondd, „magukra vállalták a politikai cselekvés felelősségét”, figyelnek-e a gondolataimra? A nálam jelentősebbekre sem, s ez mindig így volt. Arról pedig, hogy vannak-e olvasói az írónak, csak az adhat hírt, hogy elfogy-nak-e a könyvei. Néhány ezer példány esszéből, regényből ma már nem kis példány. Olyan híreket kapok, hogy a könyveim folyamatosan elfogynak. A barátok? Azok nagyon fontosak. A szellemi kapcsolatokban számomra az a legfőbb, hogy azt, amit a műveiket olvasva, egy-egy beszélgetés summáit le-szűrve tanulok, valami olyannal viszonyozzam regényben, esszében, ami szá-mukra is nyújthat inspirációkat. Akár vita árán. A szellemi univerzumok, a művek mint univerzumok, különútjukon is kapcsolatban vannak egymással. És ha ezt tudod, átéled, akkor bármilyen rosszul is érzed magad a világban, már nem érzed magad annyira rosszul.

DIÓSZEGI BALÁZS RAJZA